

КАТЕГОРІЯ «ЖІНКА» У ПУБЛІЧНОМУ І ПРИВАТНОМУ ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

І.П. Малютіна

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Римський соціальний світ вирізнявся строкатістю і неоднорідністю, що насамперед обумовлене особливістю контингенту його учасників, тобто суб'єктів. «Римський світ — це світ активних і дуже різних людей...» [1, с. 32], підтвердження знаходимо в сфері дії римського права, відповідно до якого бути людиною ще не означало бути його активним началом — суб'єктом права. Природна приналежність до роду людського не передбачала наявності в індивіда певних невід'ємних прав і можливостей. Ієрархічний правовий світ Риму вражав своєю багатомірністю. Горизонтальний вимір стосувався всіх людей, які жили на території Риму, і який чітко встановлював кордони для різних категорій населення, тобто мав чіткі локальні межі, вихід за які призводив до серйозних правових наслідків.

Існувало і декілька критеріїв для горизонтального поділу: відповідно до наявності свободи — вільні і раби; відповідно до статусу громадянства — вільні римські громадяни, латини, переїзники, вільновідпущеники і колони. Найповніше вертикальні аспекти виявлялися в середовищі вільних римських громадян, які формально мали повний обсяг громадянських і приватних прав, але різний ступінь можливості користування цими правами.

Аналіз досліджень та публікацій. Висвітлення питань співвідношення статі і правового положення індивідів у площині римського права є непопулярною тематикою в академічній царині. Аналізуючи ж виключно «жіноче» явище в римському праві, відповідних ґрунтовних досліджень виявлено не було. Отже, спробуємо порозумітися зі складним соціальним явищем правової активності жінки в контексті культурних, світоглядно-ідеологічних і психоемоційних характеристик римського соціуму.

Мета статті. З'ясувати місце «жінки» в Стародавньому Римі з огляду на її правові можливості, що визначаються пасивно-активним правовим потенціалом, зміщення акцентів в якому залежить від соціокультурних умов.

Основні результати дослідження. Стаття, біологічно-анатомічні відмінності між чоловіком і жінкою в римській культурі визнавалися природною даністю, яку неможливо змінити, але яка суттєво впливала на місце індивіда в праві. У Римі природна даність реалізувалася повною мірою, тобто «структура

чоловічого/жіночого збігається з тією привілейованістю, що визначається за генітальною функцією» [1, с. 195]. Стать вимагає від людини своєрідного кодексу поведінки, при чому ці поведінкові лінії відрізняються системою цінностей, вимогами, наявністю певної сукупності рис і чеснот, можливим полем соціальної реалізації і відмінністю у спроможності брати участь у правовому житті. Громадська думка засуджувала всі прояви невластивої поведінки представниками різних статевих груп наприклад, насмішки і зневагу викликали чоловіки, що виявляли жіночі риси. Отже існували чітко прописані жіночі і чоловічі правові практики і ролі, але слід враховувати і наявність у Римі двох паралельних явищ правового життя: реально-дієвого права і теорії природного права. За природним правом, усі люди рівні незалежно від статі, оскільки підґрунтям обов'язкової сили для природного права є те, що всі люди і всі народи частина єдиного роду людського, які прагнуть злагоди і згоди. Суб'єктом права природне право проголошує будь-яку людину [3, с. 277–278]: «...по природному праву всі народжуються вільними...» (Д, 1.1.4). Не відмовляючи жінці у правоздатності, римське право разом з тим обмежує її у дієздатності. Давньоримська традиція замикає жінку в межах фамілії, де проходило все її життя, яке суттєво відрізняється від життя чоловіка за родом занять, об'єктом праці, дозвіллям, нормами поведінки. Цю відмінність зазначив Колумена в I ст. до. н.е.: «Домашня праця була долею матрони, тому що батьки сімейств повертаються до домашніх пенат, від громадської діяльності, відклавши всі турботи, як для відпочинку» [4, с. 71].

Римська культура була мускулінною за своєю природою і визнала основне призначення жінок у вихованні дітей у власне римських традиціях, що згодом вплинуло на саму історико-культурну ситуацію і на роль жінки в сфері введення нових релігійних культів у переломні моменти римської історії. Водночас високий статус дружини в шлюбі і в домі (*dumus*) як матері означувався почесним званням *materfamilias*. Мати сімейства називалася матроною і користувалася повагою, на вулиці чоловіки поступалися їм дорогою, на похоронах виголошувалися хвалебні промови, як і на похоронах магістратів. Більше від інших шанувалися матрони, які мали лише одного чоловіка і свій храм патриціанської цнотливості.

Порівняно з дружинами в Греції римлянки вели відкритіший спосіб життя: ходили з чоловіками в гості, були присутніми на банкетах [5, с. 112]. Що ж стосується правового життя, то «жіноче питання» у римському праві може бути розглянуто в декількох напрямках, але обов'язково у контексті конкретного історичного періоду: коли йдеться про особливості правового статусу жінки, у сфері публічного права; крізь призму приватного права і в межах сімейного права.

Римська громадянка, як суб'єкт права, характеризувалася тими ж ознаками, що і чоловіки-громадяни (місце проживання, соціальне становище, статус свободи). Умови набуття римського громадянства були однаковими як для чоловіків, так і для жінок: народження в законному римському шлюбі, успадкування громадянства від незаміжньої матері, або матері, яка перебуває у незаконному шлюбі тощо. Це ж стосується і виникнення правоздатності у конкрет-

ного індивіда — в момент народження. Якщо йдеться про набуття римського громадянства вільновідпущениками (за громадянським статусом колишнього рабовласника), то вони теж не мають гендерних особливостей. Статус громадянства — це загальна якість усіх членів конкретної спільноти незалежно від їх статевої приналежності, тому стосовно Риму поняття *civitas* першопочатково втілювало не політичну ідею, а почуття і право приналежності до цієї общини. Поняттям *roculus* відпочатку охоплювалися лише квірити (дорослі чоловіки), але, починаючи з часів ранньої республіки, воно набуває демократичного забарвлення [6, с. 167–168].

У стародавньому Римі існувала чітка система символів, які дозволяли точно визначати правовий стан індивіда. Одним із таких символів був одяг. Вільні римські громадянки відрізнялися від жінок інших громадянських категорій тим, що мали право носити спеціальний одяг, так званий офіційний, який прямо вказував на її громадянство. Жіночий офіційний одяг був представлений столою (довгою і широкою тунікою, двічі підпоясаною — під грудьми і нижче талії), який засвідчував приналежність жінки до римської громадянської общини, її становище дружини і матері. Вільновідпущениці, хоча і могли мати номінальне римське громадянство, не носили столу. Заборона носити столу для римської жінки була пов'язана також з її віком (дівчата-підлітки носили чоловічий одяг — тогу), або з її сімейним станом (незаміжні жінки стол не носили), чи то з умалінням честі (столу не мали права вдягати жінки, які зрадили чоловікові, а жінки легкої поведінки — проститутки — повинні були вдягатися в тогу). Для жінок пристойними вважалися всі відтінки жовто-коричневого і зеленого кольорів, непристойними — червоний, ліловий. Усі відтінки коричнево-жовтого і сіро-чорного були природними кольорами овечої шерсті і сприймалися як ознака скромності і бережливості. Всі відтінки червоного, фіолетового і зеленого (синій майже не згадується в літературі) були штучними за походженням, вони асоціювалися з грошовим багатством.

Вилученість жіноцтва зі сфери публічно-правових відносин є найбільш повною та очевидною: жінки були позбавлені можливості брати участь у правотворчості. На думку відомого італійського дослідника римського права Л. Пеппе, усунення жінок зі сфери публічного права і від займання високих державних посад, подібно до «невидимості» рабів у публічному праві, пояснювалося звичаями, а не природою, або психологічними особливостями жінок [6, с. 99]. Жінки, не володіючи політичними правами, не мали й офіційного імені: вони носили те ім'я, яке їм присвоювалося у побуті, з приєднанням у родовому відмінку імені батька або чоловіка, під владою якого жінка перебувала, тобто дочка або дружина такого-то.

Правове становище жінки у приватному праві змінювалося в зв'язку зі зміною соціокультурних та економічних періодів римської держави. Ці зміни позначалися на правовій активності жінки і були етапами переходу жінки від недієздатності у приватному праві в архаїчні часи до її дієздатності в часи пізньої республіки та імперії.

Цікавим є питання про активну та пасивну заповідальну правоздатність римських громадянок. Відомо, що ще у 169 р. до н.е. був прийнятий закон

Воконія, який забороняв призначення жінок, спадкоємницями тих громадян, спадок яких перевищував 100 тисяч сестерціїв. І лише весталки — жриці богині Вести, хранительки державного вогнища, мали право самостійного розпорядження своїм майном. Межі майнової правоздатності жінки також залежали від форм шлюбу. Майнова правоздатність жінки зростала в міру того, як ставала слабшою агнатська опіка і визнавався рівноправний характер обох складових (чоловічої і жіночої) економічної основи сім'ї [6, с. 69]. Існування інституту *bona reserticia* свідчив про наявність у жінки майна із її приданого, яке перебувало в її власності і було нею кероване. В класичному сімейному праві існують особливі майнові норми, які діють в інтересах дружини, утворюючи традиційне «право дружин» (*ius uxorium*), яким володіє лише дружина, і на яке не може розраховувати співмешканка (конкубіна).

Звільнення з-під опіки агнатів правоздатних жінок відбулося у період принципату і пов'язане із прийняттям закону Клавдія, який відмінив цей інститут (*tutela mulieris*). Хоча ще наприкінці епохи республіки для ряду угод, які здійснювалися жінками, формальним було схвалення опікуна. Для республіканських часів характерним було надання чоловіком дружині права вибору опікуна (*optio tutoris*): у заповіті дружині дозволялося вибрати собі опікуна. Юридична практика того часу розробила спосіб досягнення того ж результату через посередництво купівлі для уникнення опіки (*coemptio tutelae evitandae causa*). Законодавство часів імперії містить ряд положень, спрямованих на нівелювання інституту опіки над жінками. Август звільнив з-під опіки жінок з «правом трьох дітей» (*ius liberorum*), а Клавдій відмінив опіку за законом. Хоча опіка збереглася для захисту жінок, яких згадано у заповіті батька. Жінка мала право вимагати від магістрату *tutela dativa*, але опіка носила лише формальний характер. Гай зауважував, що нема достатніх підстав для встановлення опіки над повнолітніми жінками, оскільки вони самі займаються своїми справами, а в деяких випадках опікун тільки для форми виявляє свою згоду [2, с. 293].

Сімейне право в Римі тривалий час зберігало свою автономність від державного регулювання і підпадало під контроль моралістів-цензорів. Особливістю сімейно-шлюбних стосунків було також і наявність так званого сімейного суду: у межах своєї фамілії домовласник був і суддею. Слід відзначити, що правова активність жінки в сім'ї, закріплена у римському праві, залежала від форми шлюбу. Становище жінки під владою чоловіка в архаїчній сім'ї прирівнювало її до становища доньки (*loco filiae*) і визначалося як *persona alieni iuris* — неправоздатна у сфері приватного права. Особливо це стосувалося спадкових прав дружини. Майнові наслідки чоловічої влади були такі: майно дружини повністю переходило чоловікові, в чий владі вона перебувала. Перебування дружини під владою чоловіка (*manus*) характерне для архаїчних часів, а у період імператорів зникає, тому у «*Corpus iuris*» Юстиніана ми не знаходимо згадок про *manus*. У шлюбі без чоловічої влади жінка була наділена більшою правовою активністю. Найяскравіше це проявляється в інституті *trinoctium* (право жінки в шлюбі без чоловічої влади три ночі раз у рік ночувати не вдома, уникаючи таким чином переходу під владу чоловіка). На думку

Л. Пеппе, реалізація цієї норми дозволяла враховувати різні групи інтересів самої жінки та її агнатів. Але найважливішими були воля і згода самої жінки [6, с. 103]. Правова активність жінки в шлюбі без чоловічої влади втілювалась в обов'язках і правах дружини, хоча завжди зберігалася свобода не виконувати, або не користуватися ними. У шлюбі без чоловічої влади дружина повинна була поважати чоловіка і коритися йому; бути йому вірною; допомагати в його турботах про благо сім'ї, слідувати за чоловіком, якщо він змінював місце проживання (якщо дружина цього не робила, то шлюб розривався). Жінка мала право: одержувати звання і громадянський статус чоловіка; бути власником *dos*; вимагати повернення майна; мала право на 1/2 скарбу, знайденого чоловіком. Обов'язки-права чоловіка у шлюбі також засвідчують право жінки на соціально-економічний захист. Так, по-перше, чоловік повинен бути вірним дружині впродовж усього існування шлюбу; давати утримання дружині відповідно до розміру одержаного приданого; оплатити всі витрати на похорони дружини, яка не залишила по собі спадку, і якщо вона не принесла приданого; по-друге, мав право вимагати повернення дружини від батька (і завжди з третіх рук); бути законним представником дружини (виступати за неї в суді); бути хранителем *dos*.

Ще один момент римського сімейного права заслуговує на увагу — йдеться про розлучення та шлюбозрозвідну ініціативу і роль жінки у цій сфері. У Стародавньому Римі розлучення були досить рідкісним явищем, оскільки сам інститут шлюбу мав магічно-релігійні риси. І тут прослідковувалася активна позиція жінки щодо припинення шлюбу, зокрема: при конфарреаційному шлюбі розлучення було можливе через здійснення ритуалу *diffarreatio*, який передбачав відрікання дружини від сімейних культів і богів свого чоловіка. Наприкінці епохи республіки розлучення стали досить частими. Для цього не було потрібним дотримання формальностей, достатньою вважалася поведінка, яка свідчила про небажання зберігати шлюб. У цей період шлюб залежав лише від взаємного бажання подружжя перебувати в ньому, зникнення цього бажання було підставою для перебування в шлюбних відносинах. У посткласичному праві шлюб трактується як першопочаткове волевиявлення чоловіка і жінки. Законодавство імператорських часів спрямовувалося проти розлучень, чим суттєво відрізняється від класичного законодавства. Константин у 331 р. н.е. зробив спробу ввести нові правила для розлучень, особливо для розлучень в односторонньому порядку, обмеживши можливість шлюбозрозвідної ініціативи трьома моментами (як для жінки, так і для чоловіка). Дружина могла розлучитися з чоловіком, якщо він був винним у вбивстві, отруєнні або оскверненні могил. Якщо чоловік розривав шлюб з інших причин (не було з боку дружини подружньої зради, отруєння або звідництва), то він повинен був повернути придане і не мав права укладати новий шлюб. У разі порушення другого припису дружина мала право вторгнення в його дім і заволодіння приданим нової дружини [7, с. 272]. Законодавство Юстиніана теж залишає за жінкою право ініціювання розлучення на законних підставах, до яких належать: залишення чоловіком дому, провокація з його боку, неправдиве звинувачення у подружній невірності, звідництво або сексуальний зв'язок чоловіка з

іншою жінкою в будинку подружжя або поза ним. До можливостей розлучення з однаковим ступенем суб'єктивного бажання кожного із подружжя віднесено розлучення за взаємною згодою (*communi consensus*).

Висновок. Розглянувши ряд аспектів римського права з позицій філософсько-правової антропології, маємо підстави стверджувати, що правове становище жінок у Стародавньому Римі певною мірою обумовлювалося її роллю в суспільстві. А отже, поведінка особи, яка регулюється правом, — це насамперед та поведінка, що передбачена в правах і обов'язках учасників правовідносин, включає в себе вступ у правовідносини, їх реалізацію, зміну, чи припинення правовідносин. Зв'язок поведінки із правовідносинами наглядно підтверджує те, що жодна юридично значима поведінка не є ізольованими вчинками однієї особи, що здійснюється в відриві від поведінки інших осіб, чи суспільства в цілому. Юридично значуща поведінка — це форма соціальної взаємодії осіб, колективів та інших соціальних об'єктів чи категорій. Це «клітина» складної системи суспільних відносин, що існують та розвиваються в соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Федорова Е.В. Люди императорского Рима / Е.В. Федорова. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 366 с.
2. Бодрияр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрияр; [пер. з франц. Л. Кононовича]. — Львів : Кальварія, 2004. — 376 с.
3. Юркевич П. З рукописної спадщини / П. Юркевич; [упор., пер. укр. й комент. М. Ткачук]. — К. : Видав. дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. — 332 с.
4. Лапустин Б.С. Женщины в ремесленных мастерских Помпеи / Б.С. Лапустин // Быт и история в Античности. — М. : Наука, 1988. — 272 с.
5. Див.: Крылатые римские выражения / Авт-сост. Ю. Цибульник. — М. : ООО «Издательство АСТ»; Харьков «Фолио», 2003. — 830 с.
6. Perre L. Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in eta repubblicana / L. Perre. — Milano : Giuffre, 1984. — 182 с.

Малотіна І.П. Категорія «жінка» у публічному і приватному праві Стародавнього Риму

Крізь призму функціонування римського права розглядається категорія «жінка» у публічному і приватному праві; підкреслюється роль тілесності у праві, як засіб упорядкування соціально-правового виміру.

Ключові слова: римська громадянка, правова активність жінки, правові практики, майнова правоздатність жінки.

Малотіна І.П. Категорія «жінка» в публічному і частному праві Древнього Рима

Через призму функціонування римського права розглядається категорія «жінка» в публічному і частному праві; підкреслюється роль тілесності в праві, як средство упорядочения соціально-правового измерения.

Ключевые слова: римская гражданка, правовая активность женщины, правовые практики, имущественная правоспособность женщины.

Maliutina I.P. A «woman» concept in public and private law of ancient Rome

Through the prism of the functioning of Roman law the category of «woman» in the public and private law, emphasizes the role of physicality in the law as a means of ordering social and legal dimensions.

Keywords: *Roman citizen, a legal activity of women, legal practices, property standing woman.*

Стаття надійшла до редакції 08.01.2013.